

VEERTIG JAAR GEOGRAFIE

Pieter SAEY

Résumé

Quarante ans de Géographie

L'auteur explique pourquoi au début il a décidé de propager la nouvelle géographie nomothétique et a opté ensuite pour la géographie radicale. Il situe sa recherche ultérieure dans l'ensemble des grands courants de pensée de la géographie sociale et appuie deux idées fondamentales qui lui ont servi de fil conducteur : la science sociale doit être une science réflexive qui remet la société en cause ; la tâche de la science sociale est l'explication des faits sociaux, la compréhension empathique ou esthétique n'est qu'une phase préparatoire dans le processus de l'explication.

Mots-clés

nouvelle géographie (nieuwe oriëntatie), géographie radicale, géographie constructiviste, science réflexive et critique

Toen ik in 1968 doctoreerde in de geografie, bestond nog de regel dat de doctorandus drie bijstellingen moest indienen. De examencommissie koos er dan één uit om, samen met het proefschrift, verdedigd te worden. Op die manier wenste men overspecialisatie te vermijden. De idee was dat iemand zich pas met recht en rede doctor in een wetenschap kon noemen, wanneer hij of zij zich niet alleen op de eigen specialisatie had toelegd, maar zich ook op de hoogte had getoond van ontwikkelingen in andere onderdelen van die wetenschap. Nog altijd een lovenswaardig idee denk ik, maar in de praktijk volkomen uitgehold. Het was ook toen al de gewoonte geworden dat de doctorandus bij zijn collega's rondvroeg of ze in de tijdschriften van hun deeldiscipline geen betwistbare uitspraken waren tegengekomen, die met een minimum aan moeite en kennis konden weerlegd worden. Dit lag bij mij echter anders. De bijstelling, die ik diende te verdedigen, had ik zelf uit de literatuur gepuurd en ze had wel degelijk substantie: « De kritiek van Hartshorne op Schaefer waar deze zegt dat de aardrijkskunde een wetenschap is zoals alle andere wetenschappen en dat de regionale geografie aan de algemene is ondergeschikt, raakt niet de kern van het betoog en laat derhalve de afwijzing van Schaefer's visie niet toe ». Uit deze bijstelling is de verhandeling over « A new orientation of geography » gegroeid (Saey, 1968). De kernidee was dat er zich in de jaren 1950/60 in het logisch systeem van de geografie een accentverschuiving had voorgedaan : niet langer de regionale geografie, maar theorievorming (het domein van de algemene of systematische geografie) vormde het cement van de geografiebeoefening. Samen met latere publicaties in dezelfde richting heeft deze verhandeling ertoe geleid dat, wat in andere taalgebie-

den bekend staat als de « nieuwe geografie », in het Nederlandse taalgebied de « nieuwe oriëntatie » wordt genoemd. De essentie ervan bestond in de omvorming van de geografie van een idiografische wetenschap (de interpretatieve studie van het unieke) tot een nomothetische wetenschap (de ontwikkeling van een theoretisch stelsel van algemene wetten).

Het is allicht nuttig eraan te herinneren dat voor de overgrote meerderheid van de geografen uit de eerste helft van de vorige eeuw regionale synthese de kroon op het geografisch werk was. De bedoeling van regionale synthese was de eigenheid van geografische streken te doen uitkomen. Men onderzocht op welke typische manier uiteenlopende verschijnselen – van geologisch substraat tot en met economische activiteiten – in de betrokken streek met elkaar in verband stonden. Hoewel slechts een minderheid van geografen aan regionale synthese deed, konden de meeste geografen geen andere bestaansredenen voor hun discipline bedenken. Toch werd heel veel over de aard van de geografie gediscussieerd. Deze discussies gingen er over of streken constructies waren van de geografen dan wel reële objecten. Een ander twistpunt was de vraag of de geografie een wetenschap was van objecten dan wel van relaties, meer bepaald de relaties tussen mens en fysisch milieu. De dominerende, maar tevens ook zwaar gecontesteerde, opvatting was dat de geografie een chorologische wetenschap was : in tegenstelling tot de systematische wetenschappen bestudeert de geografie geen verschijnselen op zich, maar de schikking of interactie van allerlei verschijnselen in de ruimte, net zoals de chorologische wetenschappen (geologie en geschiedenis) de schikking van allerlei verschijnselen in de tijd bestuderen. De voornaamste

verdedigers van deze opvatting, Hettner en Hartshorne, riepen voor deze indeling van de wetenschappen de autoriteit van Kant in, overigens ten onrechte. In de mate dat de discussie over de aard van de geografie rond het al dan niet aanvaarden van de Hettner-Hartshorne-opvatting draaide, is zij overbodig geworden. Dat de geografie een wetenschap is als alle andere, is geen twistpunt meer; dat zij van een chorologisch standpunt zou uitgaan impliceert niet langer dat er een indeling in systematische, chronologische en chorologische wetenschappen nodig is om haar bestaan te verantwoorden. Hoe dit chorologisch standpunt verder moet uitgewerkt worden, is nog wel vatbaar voor discussie. Regionale differentiatie en integratie zijn eigenschappen van samenlevingen. Sommige geografen vinden dit een niet-geografisch standpunt en verdedigen de zienswijze dat geografen sociale processen en structuren als eigenschappen van streken moeten opvatten. Andere geografen zijn het daar niet mee eens. Voor hen is (sociale) geografie de studie van de maatschappijstructurende rol van de ruimte. Nog anderen noemen haar de studie van de maatschappelijke productie van de ruimte. Wat het realiteitsgehalte van streken betreft, lijkt de oplossing gevonden te zijn in het sociaal constructivisme, maar binnen dit kader gaat de discussie eveneens verder. Meer bepaald blijft de aloude vraag naar de rol van materiële belangen als splijtzwam te fungeren.

Toen ik de bijstelling formuleerde had ik maar weinig kennis van wetenschapsfilosofie. Dit veranderde in de jaren daarop. Ik las veel over het logisch empirisme van de Wiener Kreis en aanverwante analytisch-filosofische strekkingen en over het kritisch rationalisme van Popper. Enerzijds gedreven door de eigen ideologische overtuiging, anderzijds op de hoogte geraakt van het bestaan van een kritische of radicale geografie, las ik ook veel over marxisme, zowel in het algemeen als wat het te zeggen had over wetenschapsfilosofie. Ik ontdekte dat de theorievorming van de nieuwe oriëntatie op neopositivistische leest was geschoeid en daar dan ook al de gebreken van vertoonde, in de eerste plaats een verschaald mensbeeld en de daaraan gekoppelde technocratische inslag. Inhoudelijk hield ik mij bezig met locatietheorieën. Mijn probleem werd al vlug: hoe integreer ik deze theorievorming in een geografie die qua maatschappelijke relevantie de technocratie overstijgt? Op dit vlak zijn er voor mij twee openbaringen geweest: « La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre » van Lacoste uit 1976 en het werk van Ratzel (de grondlegger van de sociale en politieke geografie als identificeerbare deeldisciplines) en andere environmentalisten. Dat ik Ratzel ben beginnen lezen is te danken aan de Utrechtse sociaal geograaf De Vooy. Ik was uitgenodigd op een discussieseminarie naar aanleiding van zijn emeritaat in 1973. De Vooy was een tegenstander van de nieuwe oriëntatie en raadde de jonge generaties sociaal geografen aan, wanneer zij toch aan theorievorming wensten te doen en wetten op

te sporen, Ratzel te lezen. Ik heb die raad opgevolgd. Zes jaar later zou ik in een vergadering van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies een lezing houden over de verwevenheid van ideologie en theorie bij Ratzel (Saey, 1979). Na deze vergadering is een aantal jonge geografen samengekomen in een café ergens in Brussel om er het radicale collectief Mort Subite op te richten. Net daarvoor had ik samen met een aantal leerkrachten middelbaar onderwijs ook de werkgroep Bewustmakende Geografie opgericht. Deze werkgroep heeft jammer genoeg maar enkele jaren bestaan, het collectief Mort Subite heeft het langer volgehouden. Ik verwijs naar Kesteloot (2008) voor een schets van de geschiedenis en het belang van dit collectief.

Ik denk dat voor het behoud van de geografie als volwaardige wetenschap de nieuwe oriëntatie een noodzakelijke stap is geweest. De idiografische geografie kon gewoonweg de explosie aan informatie niet meer meester. Vasthouden aan het onderkennen en doen uitkomen van de individualiteit van streken, landschappen en genres de vie dreigde van de geografie een anachronisme te maken, een wetenschap die niet mee is met haar tijd, die niet in staat is de overgang van de traditioneel-rurale naar de verstedelijkt-industriële samenleving te vatten. Twee prestaties van de nieuwe oriëntatie zijn n.m.m. van blijvende waarde: het in de geografie binnenloodsen van methodologieën, technieken en kennisinhouden uit de sociale wetenschappen (al moet ik hier onmiddellijk aan toevoegen dat de Nederlandse sociale geografie, die losstond van de fysische geografie, van meet af aan nauwe banden met de sociologie en antropologie onderhield) en het verhogen van het analytisch vermogen van de geografen door het veelvuldig toepassen van kwantitatieve methodes en door het theoretisch leren redeneren op abstracter niveau. De nieuwe oriëntatie bracht een fundamenteel inzicht bij. Doorheen het ensemble van historisch ontwikkelde verticale relaties komt tot uiting een manier om ruimte te verdelen, om afstanden te overbruggen en om de voordelen van hiërarchie en agglomeratie uit te baten. Zelfs in een fysisch-geografisch volledig homogeen gebied zal er ruimtelijke differentiatie optreden. Dit is een inzicht dat nog steeds overeind blijft, maar de onderzoeksmatige vertaling ervan in theorievorming en empirisch speurwerk in positivistische zin heeft twee grote nadelen gehad. Ten eerste, sociale geografie werd de studie van ruimtelijk gedrag, van de ruimtelijke organisatie van de samenleving, waarbij « ruimte » een eerder geometrische dan een ecologische betekenis kreeg en de aandacht voor het fysisch milieu verloren ging. Ten tweede, de machtsverhoudingen bleven buiten het gezichtsveld. Historisch geografen en geografen die niet-kapitalistische samenlevingen bestudeerden hebben er nooit moeite mee gehad machtsverhoudingen in hun onderzoek te betrekken. In de nieuwe oriëntatie daarentegen deed zich het merkwaardige fenomeen voor dat, zodra het over hedendaagse kapitalistische

samenlevingen gaat, machtsverhoudingen er blijkbaar niet toe doen en men deze samenlevingen kan analyseren in termen van het gedrag en de besluitvorming van klassenloze consumenten en producenten, kopers en verkopers van grond, woningen, centrale functies (Kesteloot & Saey, 1986). In het sociaalwetenschappelijk landschap van die tijd stond de nieuwe oriëntatie daar vanzelfsprekend niet alleen in, maar op die manier dreigde zij na verloop van tijd van de geografie evenzeer een anachronisme te maken, niet bij machte de steeds meer op de voorgrond tredende problemen op vlak van milieu en de Noord-Zuidverhouding te ontleden.

In de laatste jaren hebben radicaal geografen bijgedragen tot de opkomst van een discipline, de politieke ecologie, die het omgaan met het fysisch milieu koppelt aan machtsverhoudingen. Ik heb de neiging deze discipline gewoonweg een geografische deeldiscipline te noemen. Meer nog, ik hoop dat zij in de toekomst binnen de geografie een steeds belangrijker plaats zal innemen. Uiteindelijk gaat het hier om het herwinnen van het ecologisch bewustzijn dat zo prominent aanwezig was in het werk van de environmentalisten. Zelf ben ik deze richting niet ingeslagen. In het verlengde van mijn onderzoek over locatietheorieën, heb ik mij toegelegd op de relatie tussen enerzijds ruimtelijke structurering, territoriale integratie, ruimtelijke herschalingsprocessen en anderzijds sociale en politieke verhoudingen. Meer bepaald heb ik getracht ruimtelijke ordening – voor mij een vorm van toegepaste geografie (in de zin dat geneeskunde een vorm van toegepaste biologie is) – als een maatschappelijk project te herconciëren (Saey, 1987, 2005) en wereld-systeemanalyse – voor mij de meest vruchtbare manier om de Noord-Zuidverhouding en de mondialisering te bestuderen en de mythe van een botsing der beschavingen te ontcrachten – een meer geografische inhoud te geven (Saey, 2009). Ik laat mij daarbij leiden door twee grondgedachten:

1. Sociale wetenschap (en dus ook sociale geografie) hoort reflexief-kritische wetenschap te zijn. Een positivistische wetenschap vertrekt vanuit de problemen die binnen haar studieveld zijn gerezen en wil tot beleidsrelevante aanbevelingen geraken. Zij moet daarom kritisch zijn, maar dan ‘kritisch’ enkel in de betekenis van strevend naar objectiviteit. Een reflexief-kritische wetenschap voegt daar een dimensie aan toe. Zij vertrekt vanuit een ontevredenheid met de basale mechanismen van de samenleving en vanuit een bezinning over de eigen positie en rol van de wetenschapper als intellectueel in die samenleving. Zij is dus ook meer dan de reflexieve wetenschap van Giddens (in een moderne maatschappij denken mensen na over de eigen situatie en daden en gebruiken deze kennis in het alledaagse leven; sociale wetenschappen herinterpreteren deze kennis en reiken nieuwe zienswijzen aan; de geherinterpreteerde kennis wordt op haar beurt toegepast in het dagelijkse leven): de reflexief-kritische wetenschap stuurt aan op een verandering van het zelfbewustzijn van

de sociale wetenschapper als sociale actor. Vanuit deze grondgedachte kan niet genoeg nadruk gelegd worden op de beperkingen van causalemodellenbouw en geomatica. Causalemodellenbouw blijft binnen het denkkader van de nieuwe oriëntatie en kan, hoe Giddens-reflexief ook, slechts een eerste stap vormen in een sociaalwetenschappelijke verklaring. Geomatica is de hedendaagse versie van wat vroeger wiskundige aardrijkskunde werd genoemd (ironisch genoeg, in de jaren 1968-70 mijn lesopdracht aan de Universiteit van Legon, Accra) : zij is geen geografische-theorievorming op zich, zij is enkel een hulpmiddel om tot een theorie komen.

2. De taak van sociale wetenschap (en dus ook van sociale geografie) is verklaren en niet empathisch of esthetisch begrijpen. Lapidair gezegd, een stadsgeograaf moet niet het beleven van een stad evoceren, hij of zij moet verklaren waarom een stad in elkaar zit zoals ze in elkaar zit (waarbij de evocatie van de stadsbeleving wel een – dikwijls zelfs noodzakelijke – voorbereidende stap kan zijn) – net zoals de natuurwetenschap moet verklaren waarom de soep is aangebrand en niet een idee moet geven van hoe het aanvoelt aangebrande soep te eten. De geschiedenis van de geografie kan ook geschreven worden als een voortdurende strijd tussen deze twee wetenschappelijke grondhoudingen. De idiografische geografie neigde heel sterk in de richting van het begrijpen. De nomothetische nieuwe oriëntatie was gericht op het verklaren (i.c. door het submeren van concrete verschijnselen onder algemene wetten). Omwille van haar positivisme werd zij bestreden door de kritische geografie, bestaande uit twee hoofdstromingen, de radicale, hoofdzakelijk marxistische, geografie en de humanistische geografie, die als nazaat van de idiografische geografie en voorbode van de sociaal-constructivistische geografie, het achterhalen van de betekenis van het sociale handelen van mensen als haar doel en bijgevolg begrijpen als haar taak vooropstelde. Ondertussen is sinds zowat een kwarteeuw het sociaal constructivisme tot de geografie doorgedrongen. Sociaal constructivisme stelt dat de wijze waarop de materiële wereld vorm geeft aan, en vorm wordt gegeven door, menselijke actie en interactie, afhangt van de dynamische normatieve en epistemische interpretaties van de materiële wereld. De sociaal-constructivistische geografie heeft enkele algemene kenmerken, naast het constructivisme zelf, holografie, etnografie en institutionalisme (Kesteloot & Saey, 2003), maar dat belet niet dat er verschillende strekkingen in bestaan die op het vlak van de twee grondhoudingen elkaars tegengestelde zijn. De postmodernistische strekking wist de grenzen tussen epistemologie en ontologie uit, of acht ze althans irrelevant en is in die zin gericht op esthetisch begrijpen. Veel van haar onderzoek lijkt mij de hedendaagse versie te zijn van de possibilistische genre-de-vie-geografie (met ditmaal kapitalisme als een specifiek genre de vie). Daartegenover staat de realistische strekking, die het transcendentiaal of

kritisch realisme van Bhaskar omarmt, en gericht is op verklaren aan de hand van transfeitelijke, generatieve mechanismen die in open systemen effecten produceren. Mijn werk over wereld-systeemanalyse past binnen deze realistische strekking. Het postmodernisme erkent dat de wereld maakbaar is, maar verwerpen de idee dat er een gegronde verantwoording zou zijn om interventies in de werkelijkheid in een bepaalde richting te duwen. Ik ben van oordeel dat in zo'n wereld de radicale geografie, met het kritisch realisme als wetenschapsfilosofische onderbouw, een noodzaak blijft om de vraag naar sociale rechtvaardigheid expliciet te maken. Voor mij is de samenleving maakbaar in de zin van welbewust scheppen van voorwaarden om nieuwe dingen te realiseren.

BIBLIOGRAPHIE

- KESTELOOT C. 2008. Veertig jaren denken of wat Pieter Saey voor de geografie betekent. *Van Christaller tot Wallerstein, Liber Amicorum Prof. Dr. Pieter Saey* (Van Nuffel N.). Zelzate : Nautilus Academic Books, pp.11-15.
- KESTELOOT C. & SAEY P. 1986. La géographie classique et la neutralisation du rôle des classes sociales dans l'explication des faits géographiques. *L'Espace Géographique*, 15, pp. 222-230.
- KESTELOOT C. & SAEY P. 2003. The nature of changes in human geography since the 1980s : variation or progress ? *Belgeo*, 3, pp. 131-143.
- SAEY P. 1968. A new orientation of geography. *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 37, pp. 123-190.
- SAEY P. 1979. Theorie en ideologie bij Friedrich Ratzel. *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 48, pp. 201-232.
- SAEY P. 1987. *Sociale geografie en de ordening van de ruimte op macro-niveau: de theoretische grondslagen van een praktisch probleem*. Proefschrift Stedebouw, Ruimtelijke Ordening en Ontwikkeling, Universiteit Gent.
- SAEY P. 2005. Macht in de theorie van de planning. Van zelfperceptie naar aporie en hoe het anders kan. *Ruimte en Planning*, 25 (3-4), pp. 35-57.
- SAEY P. 2009. *Een politiek-geografisch model voor het wereld-systeem. De constructie van een explanandum*. Proefschrift Politieke Wetenschappen, Universiteit Gent.

Coordonnées de l'auteur :

Pieter SAEY
ere-hoofddocent
Universiteit Gent
piet.saey@ugent.be